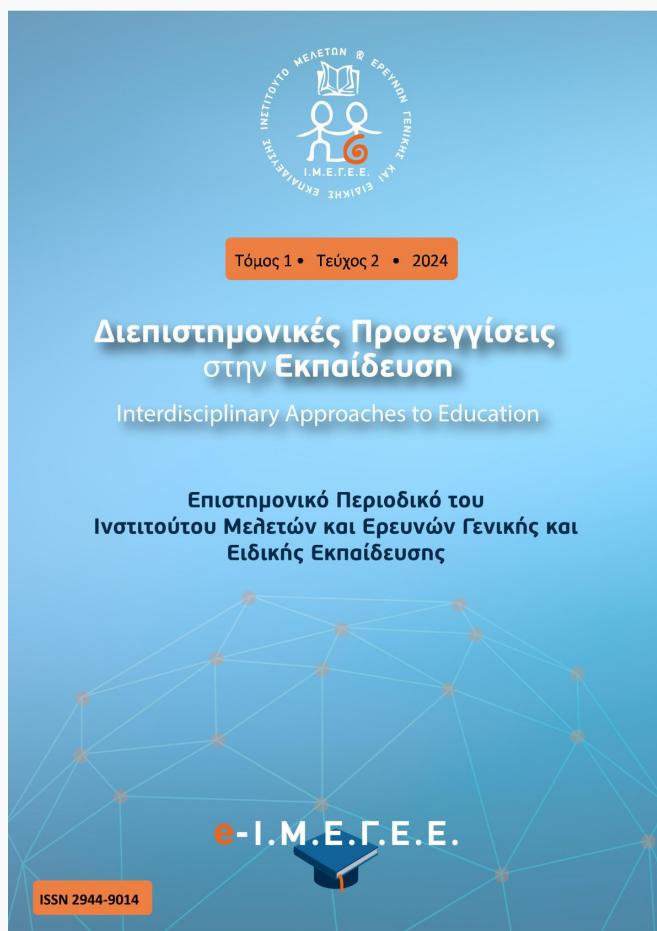

Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην Εκπαίδευση

Τόμ. 1, Αρ. 2 (2024)

Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην Εκπαίδευση

Η ιστορική θεώρηση της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Έρευνα μικτής μεθοδολογίας.

Magdalini Panagiotis Kalorana

doi: [10.12681/...32488](https://doi.org/10.12681/...32488)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Kalorana, M. P. (2024). Η ιστορική θεώρηση της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Έρευνα μικτής μεθοδολογίας. *Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην Εκπαίδευση*, 1(2). <https://doi.org/10.12681/32488>

**Η θεώρηση της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην Πρωτοβάθμια και
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.
Έρευνα μικτής μεθοδολογίας.
Considering of Greek Art music in Primary and Secondary
Education. Mixed methodology research.**

Μαγδαληνή Καλοπανά
Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό
Τμήμα Μουσικών Σπουδών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
mkalopana@music.uoa.gr

Η μουσική, ως διδακτικό αντικείμενο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αξιοποιεί κατά κύριο λόγο μουσικά παραδείγματα (μουσικά κείμενα και ηχητικά αποσπάσματα) για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων. Η επιλογή και η ιστορική προσέγγιση των παραθεμάτων στο εκπαιδευτικό υλικό και τη διδακτική πράξη προσδιορίζουν το πολιτιστικό κεφάλαιο, το οποίο μετατίθεται στους μαθητές και τις μαθήτριες. Με στόχο την ανάδειξη των κοινωνικο-πολιτισμικών συσχετισμών του περιεχομένου και της διδασκαλίας της μουσικής, πραγματοποιήθηκε έρευνα μικτών μεθόδων. Στο πρώτο μέρος, τα εκπαιδευτικά πακέτα αποδελτιώθηκαν ποσοτικά –μέσω ανάλυσης περιεχομένου– και τριγωνοποιήθηκαν ποιοτικά, μέσω κριτικής ανάλυσης περιεχομένου. Στο δεύτερο μέρος μέσα από έρευνα απόψεων εκπαιδευτικών, συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν ποιοτικά οι εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών ως προς το εκπαιδευτικό υλικό και τη διδακτική πράξη και διατυπώθηκε Θεμελιωμένη Θεωρία. Τα ευρήματα κάθε σταδίου της έρευνας ενσωματώνονταν στην ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων. Η σειρά και η σχέση των δύο μερών της έρευνας προσδιορίζουν τον μικτό ερευνητικό σχεδιασμό ως επεξηγηματικό διαδοχικό.

Τα αποτελέσματα του πρώτου και του δεύτερου μέρους αντιστοιχίζονται σε μεγάλο βαθμό αποδεικνύοντας ότι το εκπαιδευτικό υλικό προσδιορίζει το περιεχόμενο και τις πρακτικές της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι τρεις διακριτές μουσικές κατηγορίες –έντεχνη, παραδοσιακή και δημοφιλής– εμπεριέχονται σε διαφορετική ποσότητα στο εκπαιδευτικό υλικό και τη διδακτική πράξη. Αναλυτικότερα, η ελληνική μουσική προσεγγίζεται κυρίως μέσα από το δημοτικό και το δημοφιλές τραγούδι, με το τελευταίο να συγχέεται συχνά με την έντεχνη δημιουργία. Η έντεχνη ελληνική μουσική εμφανίζει μικρά ποσοστά συμπερίληψης και η έντεχνη δημιουργία προσεγγίζεται κατά κύριο λόγο από τη δυτική μουσική. Η ιστορική προσέγγιση της ελληνικής μουσικής είναι τμηματική και δεν αντιστοιχεί στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Η ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων με άξονα τη θεωρία του πολιτιστικού κεφαλαίου του P. Bourdieu αναδεικνύει σημαντικές πολιτισμικές προεκτάσεις του μαθήματος της μουσικής, οι οποίες αναπαράγουν κοινωνικά μορφώματα της ελληνικής κοινωνίας του 19ου και 20ού αιώνα.

έντεχνη ελληνική μουσική, εκπαίδευση, κοινωνικο-πολιτισμικοί συσχετισμοί, εκπαιδευτικά πακέτα, απόψεις εκπαιδευτικών, έρευνα μικτών μεθόδων

Music, as a teaching subject of compulsory education, uses musical examples (musical texts and audio excerpts) to achieve the learning objectives. The selection and historical approach of the quotations in the educational material and the teaching practice determine the cultural capital, which is transferred to the students. Aiming to highlight the socio-cultural correlations of the content and teaching of music, a mixed methods research was carried out. In the first part, the educational packages were quantitatively analyzed – through content analysis – and qualitatively triangulated, through critical content analysis. In the second part, through a survey, teachers' opinions on the educational material and the teaching practice were collected and qualitatively analyzed, formulating a Grounded Theory. The findings of each stage of the research were integrated into the analysis and interpretation of the data. The order and relationship of the two parts of the research identify the research design as explanatory sequential.

The results of the first and second parts correspond to a large extent, demonstrating that the educational material determines the content and practices of the educational process. The three distinct musical categories –art, traditional and popular– are included in different quotas in the educational material and the teaching practice. More specifically, Greek music is approached mainly through folk and popular songs, with the latter often being confused with art creation. Greek art music shows small percentages of inclusion and art creation is mainly represented by Western music. The historical approach to Greek music is segmentary and does not correspond to modern historiography.

The interpretation of the research results based on P. Bourdieu's theory of cultural capital highlights important cultural correlations of the music lesson, which reproduce phenomena of Greek society in the 19th and 20th centuries.

Greek art music, education, socio-cultural correlations, educational packages, teachers' opinions, mixed methods research

Υπεύθυνος αλληλογραφίας: Μαγδαληνή Καλοπανά, mkalopana@music.uoa.gr

Εισαγωγή

Στα πρακτικά του 34ου συνεδρίου της Διεθνούς Εταιρείας για τη Μουσική Εκπαίδευση απηχείται ο προβληματισμός πολλών ερευνητών για τον κεντρικό ρόλο της έντεχνης δυτικής μουσικής στη διδασκαλία των θεωρητικών μουσικών γνώσεων. Ταυτόχρονα εντοπίζεται η χαμηλή συμπερίληψη μουσικών ειδών και κατηγοριών άλλων πολιτισμών (Kraan, 2020· Lorenzo De Reizabal, 2020· Oliveira, Paula, Martinez & Pederiva, 2020). Στην πραγματικότητα, η σημασία της διδασκαλίας των εγχώριων μουσικών ειδών είναι σημαντική «για την ανάπτυξη δεσμών με την πολιτιστική κληρονομιά του κοινωνικού περιβάλλοντος των μαθητών και μαθητριών» (Kraan, 2020, σ. 215). Οι διαπιστώσεις αυτές συμφωνούν με τις αρχές του Εθνικού Φορέα των ΗΠΑ για τη Μουσική Εκπαίδευση (National Association for Music Education/NAfME) (NAfME, 1994). Αντίστοιχη προσέγγιση φανερώνει και το Εθνικό Πρόγραμμα Σπουδών του Ηνωμένου βασιλείου για τη Μουσική (Department for Education of UK, 2021), το οποίο δομείται σε τρία επίπεδα (Key Stages).

Οι ελληνικές έρευνες για τη διδασκαλία της Μουσικής στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (ΔΕ) υπογραμμίζουν αφενός τη σημασία των Προγραμμάτων Σπουδών (ΠΣ), των διδακτικών πρακτικών και των υλικοτεχνικών παραμέτρων της διδασκαλίας (Κτενιαδάκη, 2008), και αφετέρου αναδεικνύουν τη σημασία διδασκαλίας της ιστορίας

της έντεχνης δυτικής μουσικής (Ανδρούτσος, 2002). Αντίστοιχες έρευνες στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (ΠΕ) υπογραμμίζουν τη βαρύτητα των εγχώριων μουσικών κατηγοριών, ιδίως δε της ελληνικής παραδοσιακής, τόσο στο εκπαιδευτικό υλικό, όσο και την εκπαιδευτική διαδικασία (Πούλου, 2006· Σταύρου, 2006). Η σημασία της συμπερίληψης της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην ΠΕ και ΔΕ, κατ' αναλογία με την αυτονόητη διεθνώς παρουσία της έντεχνης δυτικής μουσικής, δεν εντοπίζεται στη βιβλιογραφία.

Η επίσημη ελληνική εκπαιδευτική πολιτική όπως εκφράζεται μέσα από τα ΠΣ και το εκπαιδευτικό υλικό προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την εκπαιδευτική διαδικασία (Μπουζάκης, 2002). Το Π.Δ. 438/1985, σε ισχύ από 1986 έως το 1998, υπήρξε συμπεριληπτικό σε ελληνικές και παγκόσμιες μουσικές κατηγορίες, με έμφαση στην ιστορική τους επισκόπηση. Το ακόλουθο και μέχρι πρόσφατα σε ισχύ (2021) Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) καθώς και το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (Α.Π.Σ.) Δημοτικού και Γυμνασίου (ΦΕΚ 304B/13-03-2003) εστιάζει στο δημοτικό τραγούδι και το βυζαντινό εκκλησιαστικό μέλος ως «συνιστώσες της νεοελληνικής εθνικής μουσικής παράδοσης», ενώ πρόσθετη μνεία πραγματοποιεί για «τις συνθέσεις της λαϊκής και ελαφράς μουσικής» (ΦΕΚ 304B/2003, σ. 345). Η έντεχνη ελληνική μουσική δεν συμπεριλαμβάνεται στα προτεινόμενα ελληνικά μουσικά είδη, και οι αντίστοιχες κατηγορίες της παγκόσμιας μουσικής δημιουργίας (έντεχνη, παραδοσιακή, δημοφιλής) προσδιορίζονται υπό τον γενικό όρο «η μουσική κληρονομιά άλλων λαών» (ό.π.).

Εξαιρώντας την εγχώρια έντεχνη παραγωγή από το περιεχόμενο της διδασκαλίας, η ελληνική μουσική ανάγεται σε πολιτιστικό κεφάλαιο μειωμένης πολυπλοκότητας (Τσέτσος, 2020), στοιχείο το οποίο δεν συμβαδίζει με τον πλουραλισμό που χαρακτηρίζει τη συμπεριληπτική, διαπολιτισμική και διαθεματική σύγχρονη εκπαίδευση (Κοκκίδου, 2016). Σε πρόσφατη έρευνα μουσικών προτιμήσεων στην Αττική (Σουλιώτης & Εμμανουήλ, 2016) «διαφαίνεται μια διάκριση ανάμεσα σε ένα σχετικά διαταξικό πεδίο μουσικής κατανάλωσης, το οποίο ευνοεί την κοινωνική ενσωμάτωση [δημοφιλής ελληνική και δυτική μουσική], και σε ένα πεδίο κατανάλωσης μουσικής, το οποίο συνδέεται εντονότερα με τις ανώτερες ομάδες status και ευνοεί την κοινωνική διάκριση [έντεχνη μουσική]» (ό.π., σ. 89). Ως βασικότερο παράγοντα των στατιστικών διακυμάνσεων και των συνακόλουθων κοινωνικών συσχετισμών οι ερευνητές κατονομάζουν την εκπαίδευση των ακροατών.

Ερευνητικός στόχος – Ερευνητικά ερωτήματα

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση καθίσταται σαφής η απουσία της έντεχνης ελληνικής μουσικής από τα Δ.Ε.Π.Π.Σ. και Α.Π.Σ. (2003), με ασαφή επίσης τη θέση και το ρόλο της παγκόσμιας μουσικής δημιουργίας. Στόχος, επομένως, της παρούσας έρευνας καθίσταται η αποτύπωση της παρουσίας της ελληνικής και ειδικότερα της έντεχνης ελληνικής μουσικής στη γενική ΠΕ και ΔΕ. Για τον σκοπό αυτό, το μάθημα της Μουσικής επιμερίζεται σε εκπαιδευτικό υλικό (ή εκπαιδευτικά πακέτα, δηλαδή διδακτικά εγχειρίδια και πρόσθετο υλικό) και σε εκπαιδευτική διαδικασία (ή διδακτική πράξη). Τα σχετικά ερευνητικά ερωτήματα, αναπτύσσονται σε δύο άξονες:

Α. Πώς αποτυπώνεται η ελληνική, και ειδικά η έντεχνη ελληνική μουσική, στα εκπαιδευτικά πακέτα του μαθήματος Μουσικής της ΠΕ και της ΔΕ; Ποιοι είναι οι αναδεικνυόμενοι κοινωνικο-πολιτισμικοί συσχετισμοί;

Β. Πώς ενσωματώνεται η ελληνική, και ειδικά η έντεχνη ελληνική μουσική, στην εκπαιδευτική διαδικασία της ΠΕ και της ΔΕ; Ποιοι είναι οι αναδεικνυόμενοι κοινωνικο-πολιτισμικοί συσχετισμοί;

Μεθοδολογία

Η διερεύνηση του διπλού ερευνητικού ερωτήματος απαιτεί τη συλλογή δύο κατηγοριών δεδομένων: ποσοτικών για την αποτύπωση του εκπαιδευτικού υλικού, και ποιοτικών για την αποτύπωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καταδεικνύοντας ως κατάλληλο μεθοδολογικό πλαίσιο την έρευνα μικτών μεθόδων. Ειδικότερα, ο ερευνητικός σχεδιασμός προσδιορίζεται ως Επεξηγηματικός Διαδοχικός (Creswell, 2016, σ. 544), καθώς η ποσοτική διερεύνηση των εκπαιδευτικών πακέτων προηγείται και καθορίζει τα επιμέρους ερωτήματα της ποιοτικής διερεύνησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που ακολουθεί.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο (Α) μέρος της έρευνας, και όσον αφορά στο πρώτο υπο-ερώτημα («Πώς αποτυπώνεται [...] της Μουσικής ΠΕ και ΔΕ;»), πραγματοποιείται συγκέντρωση και επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων από το εκπαιδευτικό υλικό με τη μεθοδολογία της «ανάλυσης περιεχομένου» (Robson, 2010, σ. 418). Τα δεδομένα αναλύονται με «περιγραφική στατιστική ανάλυση μέσω του προγράμματος SPSS 22.0» (Robson, 2010, σ. 424). Το δεύτερο υπο-ερώτημα («Ποιοι είναι [...] κοινωνικοπολιτισμικοί συσχετισμοί;») διερευνάται αξιοποιώντας την ποιοτική μεθοδολογία της «κριτικής ανάλυσης εγχειριδίων», όπως προτείνεται από τον Μπονίδη (2009, σ. 5), ως «μεθοδολογικός τριγωνισμός», προς επίτευξη μεγαλύτερης εγκυρότητας του Α' ποσοτικού μέρους της έρευνας (Robson, 2011, σ. 207).

Στο δεύτερο (Β) μέρος της έρευνας, αναφορικά και με τα δύο σκέλη του δεύτερου άξονα των ερευνητικών ερωτημάτων, πραγματοποιείται συγκέντρωση ποιοτικών δεδομένων από την εκπαιδευτική διαδικασία με τη μεθοδολογία της συνέντευξης (έρευνα απόψεων των εκπαιδευτικών Μουσικής μέσω διαδικτυακού ερωτηματολογίου: <https://forms.gle/qhDQAffbEyjnnY3RA>).

Α' μέρος της έρευνας. Ποσοτική ανάλυση περιεχομένου εκπαιδευτικών πακέτων

Συλλογή ποσοτικών δεδομένων και ανάλυση

Τα μουσικά είδη που περιέχονται στο εκπαιδευτικό υλικό κατανέμονται στις καθιερωμένες μουσικές κατηγορίες της έντεχνης, δημοφιλούς και παραδοσιακής μουσικής (Glahn & Broyles, 2012) (Πίνακας 1). Με βάση την ποσοτική καταγραφή των μουσικών παραδειγμάτων που περιλαμβάνουν τα εκπαιδευτικά πακέτα, πραγματοποιείται περιγραφική στατιστική ανάλυση. Από τα αποτελέσματα αναδεικνύεται, ότι η δημοφιλής ελληνική μουσική ανάγεται στην επικρατέστερη κατηγορία των εκπαιδευτικών πακέτων, ακολουθεί με μικρή διαφορά, η έντεχνη δυτική μουσική, έπεται με ελάχιστη διαφορά η παραδοσιακή ελληνική μουσική και τέλος συμπεριλαμβάνεται και η έντεχνη ελληνική μουσική (Πίνακας 2). Ειδικότερα, ανά εκπαιδευτική βαθμίδα, η φθίνουσα κατάταξη των μουσικών κατηγοριών παρουσιάζεται ακολούθως:

- Δημοτικό: έντεχνη δυτική, παραδοσιακή ελληνική, δημοφιλής ελληνική, δημοφιλής δυτική, παραδοσιακή άλλων λαών, έντεχνη ελληνική.
- Γυμνάσιο: δημοφιλής ελληνική, έντεχνη δυτική, έντεχνη ελληνική, παραδοσιακή ελληνική, δημοφιλής δυτική και παραδοσιακή άλλων λαών.

Διευκρινίζεται ότι η υψηλή θέση της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην κατάταξη του Γυμνασίου αιτιολογείται από τη συχνή χρήση παραδειγμάτων που σχετίζονται με τη δημοφιλή ή παραδοσιακή μουσική (λ.χ. *Ορχηστρικές σουίτες πάνω σε δημοτικές μελωδίες*). Η θέση αυτή ωστόσο υποβιβάζεται στη γενική κατάταξη, λόγω σημαντικής υστέρησης της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην κατάταξη του Δημοτικού.

Συλλογή ποιοτικών δεδομένων και ανάλυση (μεθοδολογικός τριγωνισμός)

Η κριτική ανάλυση περιεχομένου αφορά στην κριτική προσέγγιση του περιεχομένου των εκπαιδευτικών πακέτων (λεκτικά κείμενα, μουσικά κείμενα, εικόνες), η οποία επιμερίζεται (i) στη λειτουργική χρήση των μουσικών παραδειγμάτων και (ii) στην ιστορική τους προσέγγιση.

Η λειτουργική χρήση των ειδών υπηρετεί τον τριπλό άξονα στον οποίο αναπτύσσεται το μάθημα της Μουσικής: ενεργητική ακρόαση-μουσική εκτέλεση-μουσική δημιουργία, σε αντιστοιχία τόσο με τα ΑΠΣ και ΔΕΠΠΣ, όσο και με την τριπλή σχέση με το μουσικό έργο τέχνης, σε αντίστροφη διαδοχή: σύνθεση-εκτέλεση-πρόσληψη (Stanley, 2001). Η λειτουργική χρήση των μουσικών ειδών στα εκπαιδευτικά πακέτα αναδεικνύει την ΕΔΜ ως βασικό υλικό ενεργητικής ακρόασης και διδασκαλίας των θεωρητικών μουσικών γνώσεων (διάρκεια, τονικό ύψος, ένταση, ηχόχρωμα, φόρμα, υφή, ύψος κ.λπ.). Εναλλακτικό ρόλο έχει η ΕΕΜ, πολύ περιορισμένο ωστόσο. Σε ειδικά θέματα που άπτονται της παραδοσιακής μουσικής αξιοποιείται σημαντικά η ΠΕΜ και λιγότερο η ΠΜΑΛ. Στον τομέα της μουσικής εκτέλεσης –και της μουσικής δημιουργίας– εισέρχεται δυναμικά το ΔΕΤ (μεγαλύτερες τάξεις Δημοτικού και Γυμνάσιο).

Η ιστορική προσέγγιση των μουσικών κατηγοριών στα εκπαιδευτικά πακέτα Μουσικής ΠΕ και ΔΕ ρίχνει το βάρος στην έντεχνη δυτική μουσική. Ειδικότερα, στην ΣΤ΄ Δημοτικού, η ιστορία της ελληνικής μουσικής παρουσιάζεται αναμειγμένη με εκείνη της δυτικής μουσικής ως εξής: αρχαία ελληνική μουσική, ρωμαϊκή μουσική, έντεχνη δυτική, βυζαντινή, παραδοσιακή ελληνική, δημοφιλές ελληνικό τραγούδι, δημοφιλές δυτικό τραγούδι. Περισσότερο εξειδικευμένα, στη Β΄ Γυμνασίου γίνεται αναφορά στην παραδοσιακή μουσική των λαών της Ευρώπης (μεταξύ αυτών και της Ελλάδας), και στην έντεχνη ευρωπαϊκή μουσική έως τον ρομαντισμό, ενώ στην επόμενη τάξη (Γ΄ Γυμνασίου) παρατίθεται η έντεχνη ευρωπαϊκή μουσική του 20ού αιώνα (με συνοπτική αναφορά στην ΕΕΜ) και τα δημοφιλή είδη της ίδιας περιόδου (Ευρώπης και Ελλάδας). Η δε συνολική ιστορία της ελληνικής μουσικής προσεγγίζεται αποσπασματικά, με επίκεντρο το ΔΕΤ. Και στις δύο περιπτώσεις η συμπερίληψη της ΕΕΜ στην ιστορική θεώρηση της ελληνικής μουσικής είτε παραλείπεται (Ε΄ Δημοτικού), είτε είναι απλά ενδεικτική (Γ΄ Γυμνασίου).

Β΄ Μέρος της Έρευνας. Ποιοτική διερεύνηση απόψεων εκπαιδευτικών.

Στο Β΄ μέρος της έρευνας μικτού σχεδιασμού, πραγματοποιήθηκε έρευνα απόψεων, το δείγμα της οποίας αποτέλεσαν είκοσι επτά (27) εκπαιδευτικοί ΠΕ και ΔΕ από όλη την ελληνική επικράτεια. Σύμφωνα με τον (Συστηματικό) Σχεδιασμό Θεμελιωμένης Θεωρίας (ΣΘΘ), τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνας απόψεων αναλύονται σε τρία στάδια προκειμένου να αναπτυχθεί «ένα λογικό πρότυπο ή μία οπτική παρουσίαση της Θεωρίας που προκύπτει» (Creswell, 2016, σ. 426).

Τα τρία στάδια επιμερίζονται ως: Ανοικτή Κωδικοποίηση, Αξονική Κωδικοποίηση και Επιλεκτική Κωδικοποίηση. Στο στάδιο της Ανοικτής Κωδικοποίησης «ο ερευνητής δημιουργεί αρχικές κατηγορίες σε σχέση με το φαινόμενο που μελετάται, τεμαχίζοντας τις πληροφορίες» (Creswell, 2016, σ. 426-427). Η κωδικοποίηση των πληροφοριών των εκπαιδευτικών του δείγματος ανέδειξε μερικές δεκάδες κωδικών, η ομαδοποίηση των οποίων σχημάτισε δεκατέσσερις (14) υποκατηγορίες (Καλοπανά, 2021, σ. 171). Οι υποκατηγορίες συνοψίστηκαν σε οκτώ (8) κατηγορίες του μελετώμενου φαινομένου (Καλοπανά, 2021, σ. 174-175), οι οποίες αντιστοιχίζονται στις ερωτήσεις 3 έως 10 του ερωτηματολόγιου απόψεων των εκπαιδευτικών. Στο στάδιο της Αξονικής Κωδικοποίησης, επισημαίνεται το κεντρικό φαινόμενο (κεντρική κατηγορία) και οι υπόλοιπες κατηγορίες συσχετίζονται μαζί του, βάσει συγκεκριμένων αξόνων (Πίνακας 3). Στο τρίτο στάδιο (Επιλεκτική

Κωδικοποίηση) διατυπώνεται η Θεμελιωμένη Θεωρία, η οποία προκύπτει από την αλληλοσυσχέτιση των κατηγοριών στο μοντέλο αξονικής κωδικοποίησης, δίνοντας μια πρώτη εξήγηση για το φαινόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία ερευνάται.

Ποιοτικά δεδομένα και ανάλυση (διατύπωση Θεμελιωμένης Θεωρίας)

Συνολικά, το εκπαιδευτικό υλικό αποτελεί τον πρώτο παράγοντα (αιτία) στις μουσικές επιλογές κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ συνεπιδρούν οι μουσικές απόψεις, το σχολικό κλίμα και –κυρίως– το επαγγελματικό προφίλ του εκπαιδευτικού. Οι διδακτικοί στόχοι (θεωρητικές μουσικές γνώσεις, έργα και συνθέτες, μουσικά όργανα, ρεπερτόριο), που καλούνται οι μουσικές επιλογές να καλύψουν, δίνουν προτεραιότητα στα είδη που εμφανίζουν μεγαλύτερη λειτουργικότητα και βιωματικότητα (ΕΔΜ, ΠΕΜ, ΔΕΤ). Επίσης, προάγουν τα έργα εκείνα της ΕΕΜ τα οποία εμφανίζουν διασυνδέσεις με τα επικρατέστερα είδη της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Επιπλέον παράγοντας του ρόλου της ΕΕΜ στη διδακτική πράξη, είναι η διαχείρισή της ως κομμάτι της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Στον παράγοντα αυτό καθοριστικό ρόλο έχει πάλι το προφίλ του εκπαιδευτικού Μουσικής. Οι πολιτισμικές και κοινωνικές προεκτάσεις της Θεμελιωμένης Θεωρίας αναλύονται στη συνέχεια επί τη βάση της θεωρίας του πολιτιστικού κεφαλαίου του P. Bourdieu (1977).

Συζήτηση: Επέκταση της Θεμελιωμένης Θεωρίας επί τη βάση της Θεωρίας του Πολιτιστικού Κεφαλαίου

Το πολιτιστικό κεφάλαιο, ως ένα από τα τρία είδη κεφαλαίου (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό) σύμφωνα με τον P. Bourdieu, εμφανίζεται ως εσωτερικευμένη μορφή συνηθειών (habitus/έξη, κοινωνική πρακτική), ως εξωτερική μορφή (κατοχή βιβλίων, πινάκων κ.λπ.), αλλά και ως θεσμοποιημένη μορφή (τίτλοι σπουδών κ.λπ.). Το μάθημα Μουσικής στην υποχρεωτική εκπαίδευση (ΠΕ και ΔΕ) είναι σαφές ότι αντιστοιχεί στην πρώτη μορφή του πολιτιστικού κεφαλαίου, η οποία επιμερίζεται σε πολιτιστικά γούστα και προτιμήσεις, ικανότητα διάκρισης του «ωραίου» από το «άσχημο», αντικειμενική γνώση τεχνών και πολιτισμού, πολιτιστικές δεξιότητες και τεχνογνωσία (λ.χ. μουσική ερμηνεία) και τυπικά προσόντα (Smith, 2006, σ. 216-217). Οι πτυχές αυτές εντοπίστηκαν στις απόψεις των εκπαιδευτικών και δημιούργησαν θέματα, τα οποία αξιοποιήθηκαν κατά την κωδικοποίηση των ευρημάτων της έρευνας απόψεων.

Επιπλέον, ο σημαντικότερος άξονας της θεωρίας του Bourdieu που σχετίζεται με τη ΘΘ που διατυπώθηκε είναι «η σημασία που αποδίδει στη μεταθεσιμότητα του πολιτιστικού κεφαλαίου» (Smith, 2006, σ. 219). Με άλλα λόγια, «σε αντίθεση με το κοινωνικό και οικονομικό κεφάλαιο, το πολιτιστικό χρειάζεται χρόνια για να αποκτηθεί και εμφανίζεται βαθιά ριζωμένο στην αυτοσυνειδησία του καθενός· αυτό σημαίνει ότι μπορεί να εμποδίσει την κινητικότητα της κοινωνίας» (Smith, 2006, σ. 219). Η θέση αυτή χρήζει προσοχής σε δύο σημεία: στη διάρκεια των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων λόγω της μακρόχρονης μεταθεσιμότητας του πολιτιστικού κεφαλαίου, και στην αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων λόγω της σημαντικής επίδρασής τους στο άτομο και την κοινωνία.

Η διάρκεια των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων επικυρώνει καταρχάς το χρονικό εύρος διδασκαλίας του μαθήματος Μουσικής σε όλο το φάσμα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (πλην των λυκειακών τάξεων, όπου αποτελεί Επιλεγόμενο μάθημα), με την έννοια ότι οι στάσεις των μαθητών ξεκινούν να δομούνται στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και ολοκληρώνονται στη Δευτεροβάθμια. Επικυρώνει επίσης την έκταση της παρούσας έρευνας σε όλο το φάσμα της παρουσίας του μαθήματος της Μουσικής στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Στη συνέχεια, η αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων έρχεται να τονίσει δύο σημεία της ΘΘ: α. τη σημασία του περιεχομένου των εκπαιδευτικών πακέτων ΠΕ και ΔΕ και

β. τη σημασία των γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων που αναπτύσσονται στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Συνολικά, η αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού κατά τη διδακτική πράξη σε συνάρτηση με τους συμμετέχοντες σε αυτή (εκπαιδευτικούς, μαθητές) αποτελεί το κομβικό σημείο μεταθεσιμότητας του εκπαιδευτικού κεφαλαίου και διαμόρφωσης απόψεων και στάσεων των μαθητών/-τριών. Ωστόσο, η συγκεκριμένη άποψη περί του συνόλου του ελληνικού πολιτιστικού κεφαλαίου (ποσοτική και λειτουργική ανισοκατανομή κατηγοριών και ιστορικές ασάφειες) δεν ενισχύει μια αποτελεσματική μετάθεση και κατά συνέπεια ενσωμάτωση. Αντίθετα, τμηματικά ενισχυτική εμφανίζεται η εκπαιδευτική διαδικασία για συγκεκριμένα ελληνικά μουσικά είδη (ΔΕΤ, ΠΕΜ), προωθώντας τελικά τη μετάθεση του ελληνικού πολιτιστικού κεφαλαίου με κενά και ασυνέπειες. Η μη μετακένωση της ΕΕΜ, ως το έντεχνο ή λόγιο τμήμα της ελληνικής μουσικής, αποστερεί από το ελληνικό μουσικό κεφάλαιο την πλέον εκλεπτυσμένη έκφασή του, επιδρώντας καθοριστικά στις μουσικές προτιμήσεις και στην ικανότητα διάκρισης του «ωραίου» εντός της ελληνικής μουσικής δημιουργίας.

Επιπροσθέτως, η έλλειψη των αυθεντικών ελληνικών έργων τέχνης στο μετατιθέμενο κεφάλαιο δημιουργεί ένα κενό το οποίο καλύπτεται με την ΕΔΜ – αποδυναμώνοντας εκ νέου τη βαρύτητα του ελληνικού πολιτιστικού κεφαλαίου– ή με το ΔΕΤ, δημιουργώντας αντιμετάθεση όρων και αισθητικών κριτηρίων. Με όρους κοινωνικής διαστρωμάτωσης (ελίτ, μεσαία και χαμηλά στρώματα) προβάλλουν τα μοντέλα του Σχήματος 1.

Συμπεράσματα

Σε σχέση με τα ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ:

- Οι γνωστικοί στόχοι των ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ (2003): «[οι μαθητές] να έλθουν σε επαφή με τις παλαιότερες συνιστώσες της νεοελληνικής εθνικής μουσικής παράδοσης – το δημοτικό τραγούδι και το βυζαντινό εκκλησιαστικό μέλος– και να εκτιμήσουν την αξία τους» (ΦΕΚ 304Β/2003/ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ Μουσικής Δημοτικού Σχολείου, σ. 340 & ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ Γυμνασίου, σ. 345) και «Να καλλιεργήσουν την ικανότητά τους να αξιολογούν και να επιλέγουν συνθέσεις της λαϊκής και ελαφράς μουσικής» (ΦΕΚ 304Β/2003/ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ Γυμνασίου, σ. 345), επιβεβαιώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό στο εκπαιδευτικό υλικό και σε σημαντικό ποσοστό στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Σε σχέση με τη διδασκαλία της Μουσικής στη διεθνή και την ελληνική εκπαίδευση:

- Η μη ισόρροπη συμπερίληψη του ελληνικού μουσικού πολιτισμού στο εκπαιδευτικό υλικό και τη διδακτική πράξη δημιουργεί μία ασαφή και λαθεμένη εικόνα της μουσικής έκφρασης του κοινωνικού περιβάλλοντος των μαθητών, μη ενισχυτική στη λειτουργική κοινωνική ενσωμάτωση (Oliveira et al., 2020). Αντίστοιχη εικόνα περιγράφουν οι έρευνες της Πούλου (2006) και του Σταύρου (2006), όπου τα ευρήματα συνηγορούν υπέρ της ενισχυμένης παρουσίας της παραδοσιακής ελληνικής μουσικής (σε συνδυασμό με την έντεχνη δυτική μουσική).

Σε σχέση με τους κοινωνικο-πολιτισμικούς προβληματισμούς για το επίσημο πλαίσιο διδασκαλίας της ελληνικής μουσικής στην υποχρεωτική εκπαίδευση:

- Η ισχυρή παρουσία της έντεχνης δυτικής μουσικής, του δημοφιλούς ελληνικού τραγουδιού και της παραδοσιακής ελληνικής μουσικής στο υλικό και την εκπαιδευτική διαδικασία, επιβεβαιώνουν την καλλιέργεια ενός πολυσυλλεκτικού πολιτισμικού προτύπου με δυσδιάκριτες κοινωνικές διασυνδέσεις (Σουλιώτης & Εμμανουήλ, 2016, σ. 89).

- Η αδυναμία διασύνδεσης της έντεχνης ελληνικής μουσικής με κάποια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα από τη μια, και η αντιστοίχιση της ελίτ με την έντεχνη δυτική μουσική, καθώς και όλων των κοινωνικών τάξεων με το δημοφιλές ελληνικό τραγούδι απηχεί το συμπέρασμα των Τουρτούρα, Βαμβακίδου, Κυρίδη και Κασκάρη (2016): «Θα λέγαμε, επομένως, ότι η αστική τάξη ως κυρίαρχη, φροντίζει να παράγει και να διανέμει τις ιδέες εκείνες που την καθιστούν αδιαφιλονίκητη και εσαεί κυρίαρχη, φροντίζοντας ταυτόχρονα και επιμελώς να αποτρέπει το σχηματισμό οποιασδήποτε ταξικής συνείδησης σε εκείνους στους οποίους πάνω αποβλέπει να κυριαρχεί.» (2016, σ. 85).
- Ο Τσέτσος (2013, σ. 112) ξεκαθαρίζει το ζήτημα του μουσικού πλουραλισμού στην εκπαίδευση: «Κατ' αναλογία, όσο άδικο είναι να αποκλείονται από τον μουσικό δημόσιο χώρο είδη μουσικής στη βάση της καλλιτεχνικής τους ανισότητας, άλλο τόσο άδικο είναι να διαψεύδεται η καλλιτεχνική ανισότητα, προκειμένου να επιτυγχάνεται η ισότιμη πρόσβαση κάθε είδους μουσικής στον μουσικό δημόσιο χώρο».

Συνεισφορά

Περιορισμοί

Το ερευνητικό δείγμα των είκοσι επτά (27) εκπαιδευτικών ΠΕ και ΔΕ από όλη την ελληνική επικράτεια αποτέλεσε πλήθος απολύτως ικανοποιητικό για τις ανοικτές ερωτήσεις του ερευνητικού εργαλείου συλλογής ποιοτικών δεδομένων.

Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Το Πρότυπο κριτικής ανάλυσης περιεχομένου του Μπονίδη (2009) προβλέπει προτάσεις αλλαγών στα διδακτικά εγχειρίδια και αποτίμησης των αλλαγών αντίστοιχα. Η προοπτική αυτή είναι συγχρονισμένη με τις επίκαιρες δράσεις του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) για την Αναβάθμιση των Προγραμμάτων Σπουδών και για την εκπόνηση αρχών συγγραφής των νέων εκπαιδευτικών πακέτων ΠΕ και ΔΕ («Πράξη MIS: 5035542), καθώς και την αντίστοιχη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (Πράξη MIS: 5035543) (ΙΕΠ, 2019), καθιστώντας τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας καίρια βιβλιογραφική αναφορά στην επανασχεδιαζόμενη στρατηγική του μαθήματος Μουσικής.

Πίνακες

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ	Ελλάδα (είδη)	Άλλες χώρες (είδη)
Παραδοσιακή	- Παραδοσιακή Ελληνική Μουσική/ΠΕΜ	- Παραδοσιακή Μουσική Άλλων λαών/ΠΜΑΛ
Έντεχνη	- Έντεχνη Ελληνική Μουσική/ΕΕΜ - Βυζαντινή (εκκλησιαστική) Μουσική/ΒΜ	- Έντεχνη Δυτική Μουσική/ΕΔΜ
Δημοφιλής	- Αστικό Λαϊκό και Νεότερο Ελληνικό Τραγούδι/ΔΕΤ - Κινηματογραφική Μουσική Ελληνική/ΚΜΕ - Διεθνοποιημένο παιδικό τραγούδι/ΔΠΤ	- Δημοφιλές Δυτικό τραγούδι/ΔΔΤ - Κινηματογραφική Μουσική Δυτική/ΚΜΔ

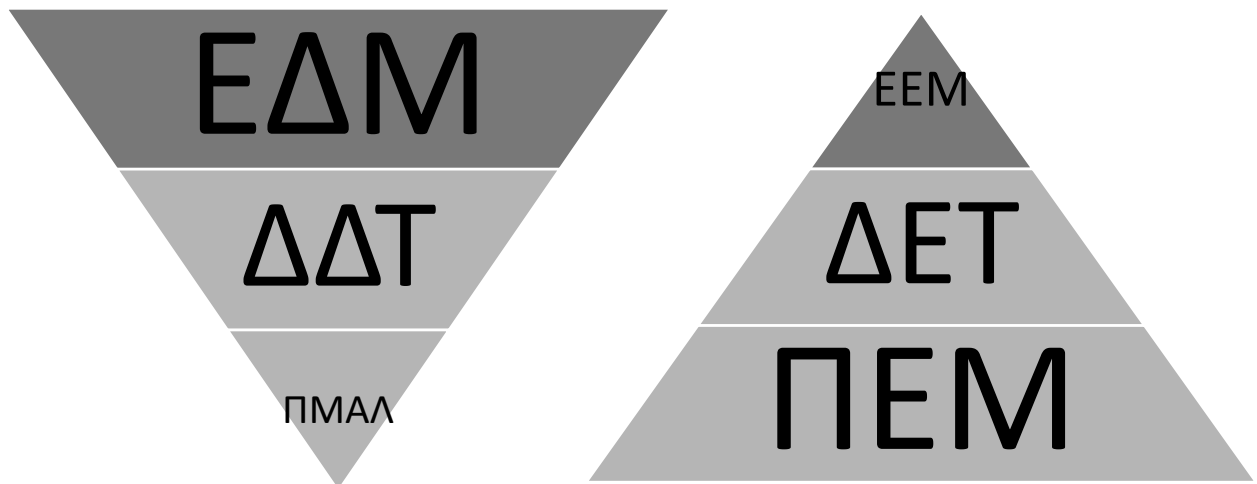
Πίνακας 1. Κατηγορίες και είδη μουσικής Ελλάδας και άλλων χωρών. Ονομασίες και συντομογραφίες για τα εκπαιδευτικά πακέτα.

ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (n=613)		Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (n=614)		Σύνολο δείγματος (n=1.227)	
	μ.ο	τ.α	μ.ο	τ.α	μ.ο	τ.α
Δημοφιλής Ελλάδας	23.40	22.69	61.00	68.95	42.20	45.82
Έντεχνη Δύσης	37.40	15.57	42.00	43.35	39.70	29.46
Παραδοσιακή Ελλάδας	28.00	18.11	21.33	20.01	38.66	19.06
Δημοφιλής Άλλων χωρών	9.40	9.72	31.67	12.66	20.53	11.19
Έντεχνη Ελλάδας	6.60	6.95	22.66	28.55	14.63	17.75
Παραδοσιακή μουσική άλλων λαών	8.20	8.79	15.67	12.66	11.93	10.725

Πίνακας 2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των τριών γενικών κατηγοριών μουσικών ειδών ανά βαθμίδα εκπαίδευσης στα εκπαιδευτικά πακέτα.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΑΞΟΝΙΚΗ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
(3) ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΕΙΔΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	ΠΑΡΕΜΒΑΙΝΟΥΣΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ
(4) ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΕΙΔΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ	ΑΙΤΙΩΛΕΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ
(5) ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΕΕΜ ΚΑΙ ΔΕΤ (ΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΝΙΟΤΕ)	ΠΑΡΕΜΒΑΙΝΟΥΣΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ
(6) ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΕΕΜ	ΠΛΑΙΣΙΟ
(7) ΣΥΝΘΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΕΕΜ ΜΕ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ	ΠΛΑΙΣΙΟ
(8) ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΕΜ	ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ
(9) ΡΟΛΟΣ ΕΕΜ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ
(10) ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΡΟΛΟΥ ΕΕΜ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

Πίνακας 3. Αξονική κωδικοποίηση κατηγοριών απόψεων εκπαιδευτικών

Σχήμα 1. Κοινωνικο-πολιτισμικοί συσχετισμοί των μουσικών ειδών όπως περιέχονται στο εκπαιδευτικό υλικό και αξιοποιούνται στη διδακτική πράξη.

Βιβλιογραφία

- Ανδρούτσος, Π. (2002). *Δημιουργία και πειραματική εφαρμογή ενός μοντέλου διδασκαλίας της ιστορίας της μουσικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. (Διδακτορική Διατριβή). Ανάκτηση από το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. (DOI 10.12681/eadd/15180)
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creswell, J. (2016). *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση. Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. (Ν. Κουβαράκου, Μτφρ., Χ. Τσορμπατζούδης, Επιμ.). Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Ίων.
- Department for Education of UK (2021). *Statutory guidance. National curriculum in England. Music programmes of study. Key Stages*. Ανάκτηση από <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-music-programmes-of-study/national-curriculum-in-england-music-programmes-of-study>
- Ζουμπούλη, Μ. & Κοκκώνης, Γ. (2016). Η σχολική μουσική εκπαίδευση, μια ιστορία διαχρονικής λογοκρισίας. Στο Π. Πετσίνη, Δ. Χριστόπουλος (Επιμ.), *Λογοκρισίες στην Ελλάδα*, σ. 185-193. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.
- Glahn, D., & Broyles, M. (2012). Art music. *Grove Music Online*. Ανάκτηση από <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.001/omo-9781561592630-e-1002227279>.
- ΙΕΠ (2019). *Αναβάθμιση των προγραμμάτων Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης*. Ανάκτηση από <http://www.iep.edu.gr/el/espa-2014-2020/14-anabathmisi-programmaton-spoudon-dimiourgia-ekpaideytikou-ylikou-mis-5035542>
- Καλοπανά, Μ. (2021). *Η ιστορική θεώρηση της έντεχνης ελληνικής μουσικής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: κοινωνικο-πολιτισμικοί συσχετισμοί στο περιεχόμενο των διδακτικών εγχειριδίων και τις απόψεις των εκπαιδευτικών*. (Διπλωματική Εργασία). Ανάκτηση από το Αποθετήριο του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (<https://apothesis.eap.gr/handle/repo/51804>)
- Κοκκίδου, Μ. (2016). Μουσικοί γραμματισμοί στον απόηχο του μεταμοντερνισμού: από την άγνοια, στη συνείδηση. Στο Μ. Κοκκίδου & Ζ. Διονυσίου (Επιμ.), *Πρακτικά 7ου Συνεδρίου της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση: Μουσικός Γραμματισμός. Τυπικές και Άτυπες Μορφές Μουσικής Διδασκαλίας-Μάθησης*, σ. 3-36. Θεσσαλονίκη: Ε.Ε.Μ.Ε.

- Kraan, B.R. (2020). Changing practices—Exploring an opportunity for meaningful, respectful and more inclusive student-centered multicultural music education. Στο *Proceedings of the International Society for Music Education 34th World Conference on Music Education (Online 3rd-7th August 2020)*. A. Creech (Editor) & M. Generale (Editorial Assistant). Australia: International Society for Music Education (ISME), σ. 212-219.
- Κτενιαδάκη, Α. (2008). *Το μάθημα της μουσικής στην ελληνική γενική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση σήμερα*. (Μεταπτυχιακή εργασία). Ανάκτηση από το Αποθετήριο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. (DOI:10.26262/heal.auth.ir.112799)
- Lorenzo De Reizabal, M. (2020). Music education models in the 21st century: the music mediation model for social engagement. Στο *Proceedings of the International Society for Music Education 34th World Conference on Music Education (Online 3rd-7th August 2020)*. A. Creech (Editor) & M. Generale (Editorial Assistant). Australia: International Society for Music Education (ISME), σ. 253-259.
- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές, μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: Θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13, σ. 86-122.
- Μπουζάκης Σ., (2002), *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (τ. Α' - Β')*. Αθήνα: Gutenberg.
- NAfME (1994). *National Standards of Music Education*. Ανάκτηση από http://musicstandfoundation.org/images/National_Standards_-_Music_Education.pdf
- Oliveira, D., Paula, T., Martinez, A. & Pederiva, P. (2020). Music education in cultural-historical theory: Diversity and equity as a principle of educational practice. Στο *Proceedings of the International Society for Music Education 34th World Conference on Music Education (Online 3rd-7th August 2020)*. A. Creech (Editor) & M. Generale (Editorial Assistant). Australia: International Society for Music Education (ISME), σ. 387-393.
- Πούλου, Κ. (2006). Η διδασκαλία του μαθήματος της μουσικής στο ΔΣ μέσα από τα ΑΠΣ και η θέση της παραδοσιακής μουσικής σε αυτά: απόψεις και πρακτικές εκπαιδευτικών και εκπαιδευτικών μουσικής. (Διπλωματική Εργασία). Ανάκτηση από το Ιδρυματικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (<http://hdl.handle.net/11615/13663>)
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (β' έκδοση). (Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού, Μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Smith, Ph. (2006). *Πολιτισμική Θεωρία. Μια εισαγωγή*. (Θ. Κατσίκερους, Μτφρ., Ν. Μπούμπαρης, Επιμ.). Αθήνα: Κριτική.
- Σουλιώτης, Ν. & Εμμανουήλ, Δ. (2016). Κοινωνική διαστρωμάτωση και κατανάλωση μουσικής στην Αθήνα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 146 (Α), σ. 77-113. Ανάκτηση από <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.10644>
- Stanley, G. (2001) *Historiography*. *Grove Music Online*. Ανάκτηση από <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e0000051674>
- Σταύρου, Γ. (2006). Απόψεις και στάσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις επιπτώσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής στη διδασκαλία του μαθήματος της Μουσικής στο Δημοτικό Σχολείο. *Μουσικοπαιδαγωγικά*, 3, Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ένωση για τη Μουσική Εκπαίδευση, σ.σ. 31-50.
- Τουρτούρας, Χρ., Βαμβακίδου, Ιφ., Κυρίδης Αργ. & Κασκάρης Γ. (2016). Αναπαραγωγή της κυρίαρχης Ιδεολογίας στη σχολική πράξη. Κριτική αντιπαράθεση με τα περιεχόμενα του μαθήματος της Ιστορίας στο ελληνικό δημοτικό σχολείο. *Multilingual Academic Journal of Education and Social Sciences*, 4(2), σ. 66-89. DOI: 10.6007/MAJESS/v4-i2/2432
- Τσέτσος, Μ. (2011). *Εθνικισμός και λαϊκισμός στη νεοελληνική μουσική*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

- Τσέτσος, Μ. (2013). *Νεοελληνική Μουσική. Δοκίμια ιδεολογικής και θεσμικής κριτικής*. Αθήνα: Παπαρηγορίου-Νάκας.
- Τσέτσος, Μ. (2015) Έντεχνη μουσική και νεοελληνική κοινωνία: Ζητήματα πρόσληψης. Στο *Η έντεχνη δυτική μουσική στην περίοδο της κρίσης* (Π. Κάβουρας, Επιμ.), σ. 65-72. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τσέτσος, Μ. (2020). *Κοινωνιολογία της μουσικής*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΦΕΚ 304B/13-03-2003. *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) Δημοτικού-Γυμνασίου: Μουσικής κ.λπ.* Ανάκτηση από <http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/fek304.pdf>